

Темирбаева Г.И.

20–30-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ МАДАНИЯТЫНЫН АБАЛЫ

Темирбаева Г.И.

СОСТОЯНИЕ КЫРГЫЗСКОЙ КУЛЬТУРЫ В 20–30 ГОДАХ

G.I. Temirbaeva

THE CONDITION OF KYRGYZ CULTURE IN THE 20-30 YEARS

УДК: 316.7

Бул биздин изилдөөбүздө Орто Азиядагы жашаган кыргыз элинин XXI кылымдын 20-30-жылдарындагы руханий маданиятынын өнүгүшү тууралуу баяндалат. Анткени, Кыргызстанда Улуу Октябрь Социалисттик революциясы жеңип чыгып, Совет бийлиги орнотулгандан кийин, жалпы эле маданиятта жогорку өнүгүү болду. Кат сабатсыздыкты жоюу, билим берүү, илимий изилдөөлөр жана башкалар. Аялдар үчүн сабатсыздыкты жоюунун мектептери, аялдардын клубдары, курсттар, профессионалдык-техникалык мектептер ачылган. Көп аялдар Кыргызстандан тышкары башка шаарларга окууга жиберилген, сабатсыздыкты жоюу боюнча күрөштүн курчушунун негизинде Кыргызстанда 100 миңдей киши өздөрүнүн сабатсыздыгын жоюшкан. 1921-1928-жылдары республикада элге билим берүүнүн өнүгүшүндө өз учуруна жараша зор ийгиликтер жаралган. Окуган кыргыз жаштары чарбачылыктын жаңы түрлөрү менен бирге орус тили, эсеп, тарых, физика, ботаника, зоология жана башка сабактар үйрөтүлгөн. Тарых илимине байланышкан маселелердин бири илимий мекемелердин ачылышы жана кадрларды даярдоо маселеси эле.

Негизги сөздөр: руханий маданият, илим, билим, мектеп, тарыхчылар, алык-салык, саясат.

В нашем небольшом исследовании повествуется о развитии духовной культуры кыргызского народа в 20-30-годах XX века, живших в Средней Азии. После победы Великой Октябрьской революции, после становления Советской власти произошло небывалое развитие в культуре: безграмотность была ликвидирована, развивались образование, научные исследования и другие. По ликвидации безграмотности для женщин были организованы спецшколы, клубы, курсы, профессионально-технические школы (училища). Огромное количество женщин Кыргызстана были отправлены на обучение в другие местности города. На основе усиленной борьбы по ликвидации безграмотности в Кыргызстане более 100 тысяч человек ликвидировали свою безграмотность. В 1921-1928 годах в республике развитие народного образования достигла огромных успехов. Молодежь Кыргызстана наряду с новыми видами хозяйства учили русский язык, математику, историю, физику, ботанику, зоологию и другие. Одним из основных вопросов, касающихся исторической науки – это открытие научных организаций и вопрос подготовки кадров.

Ключевые слова: духовная культура, наука, образование, школа, истории, налоги и обложения, политика.

This article is about during 20-30 years in XX century in the develop of the spiritual culture of the Kyrgyz people who live in Central Asia. After Great October Revolution and establishment of the Soviet power there was an unprecedented development in culture: illiteracy eliminated develop education and researches. There were many schools, clubs professional technical schools and courses for women

appeared in our republic. Day by day uneducated people tried to learn biology, zoology and other subjects. According to learn in different subjects people in our country got rid of uneducated situations. Besides that women in Kyrgyzstan went in different countries to learn and to study well. Approximately more than 100 thousand people developed their knowledge. All these events connected with the history of our country. Later new research Institutes, Universities, research laboratories, colleges and so many educational centres opened in our country. During the 1921-1928 years it was the great changes and successes in the educational system of our republic. The main problem was the preparation of skilled workers, high skilled specislists.

Key words: spiritual culture, science, education, school, historians, taxes and levies, politics.

IX кылымдын аягы XX кылымдын башында кыргыз элинин тагдырындагы эң оор мезгилдерден болгон. Биз өз чакан изилдөөбүздө бир нече аспектилерге бөлүп кароону чечтик.

Биринчиден – Падышалык Россия суусу мол, жакшы жерлерди жергиликтүү элден тартып алып, көчүрүлүп келгендерге берип турган жана алык-салыгы да өтө чоң болуп, жашоо оор болгон.

Экинчиден – Анжиян көтөрүлүшүнөн (1898-ж.) кийин Падышачылыктын кызыкчылыгына негизделген реакциячыл саясаты кыргыз элине көптөгөн кыйынчылыкты жараткан, тартып күчөткөн.

Үчүнчүдөн – Кыргызстандын Россиянын курамына кошулушу менен нечен кылымдардан бери келе жаткан кыргыз элинин жашоо образы өзгөрүүгө учурап, көчмөндүү кыргыз эли орус элинин маданиятын, саясатын, көз карашын адегенде кабыл ала алган эмес. Анткени кыргыз элинин жаңырган коомду, капыстан аралашкан жаңыча турмушту кабыл алууга али даярдыгы жок болгон. Ошондуктан жаңы коом, жаңы цивилизация түшүнбөөчүлүккө кептелген.

Төртүнчүдөн – чындыгында бири бирине таптакыр окшошпогон эки башка эл, бат эле бири-бирине сиңип кете алган эмес. Жашоосу, туткан дини, дили, каада салты да эки башка элдер тез эле бири-бирине жуурулушуп кетүүгө убакыт да, түшүнүүчүлүк да жеткен эмес. Бири көчмөндүү калк болсо, бири канча доордон бери отурукташып, феодализмди басып өтүп, капитализмди өздөштүрүп калган жана эки башка диний ишенимдеги элдердин ортосунда түшүнбөөчүлүктүн келип чыгышы мыйзам ченемдүү кубулуш. Мына ушунун натыйжасында карама кар-

шылык келип чыккан. Кыргыздар коңшу элдерге караганда эркин жүргөн, согуштук ыкманы бир кыйла өздөштүргөн, тартынбас эл болгон. Кыргыз элинин сарт (Наливкиндин термини) тажик элдерине караганда эр көкүрөк, тартынбас, чечкиндүү мүнөзүн В.П. Наливкин атайын белгилеп өткөн. “Киргизы, более свободолюбивые, более воинственные и энергичные, время от времени давали отпор, иногда наводя страх даже на ханские войска, несмотря на то, что последние обыкновенно бывали вооружены лучше киргиз” [1, 144-б.].

Жаңы келген элди кабыл албоо, анын үстүнө алардын баскынчылык саясаты жергиликтүү элди алардан жатыркоого алып келген. Кокон хандыгынын эзүүсүнөн бошонуп, жакшы турмушту күтүп жаткан жергиликтүү элди орустардын жасаган жаман мамилеси, хандыктын алык-салыгынын азабын тартышкан, эми жерлеринен айрылуусу жана башкаруунун өзгөрүшү элди кооптондурган. Коомдо болуп жаткан көрүнүштөр чыгармачыл жана эл-жери үчүн күйгөн инсандарды ойлонтпой койбойт. Кыргызстандын өткөндөгү оор мурасы калктын дээрлик сабатсыздыгы болучу. Сабатсыздык чет жакаларда социализмди ийгиликтүү курууга тоскоолдук кылган. Ошондуктан Кыргызстандын бардык жеринде сабатсыздыкты жоюу боюнча мектептер уюштурулган, алар калктын арасында зор агартуу иштерин жүргүзүшкөн. Ошону менен бирге орус бийликтери 1886-жылдан баштап, “орус жергиликтүү” мектептерин уюштура баштаган. Алар диний билимден тышкары орус тили, орус адабияты жана маданияты үйрөтүлгөн. Сабатсыздыкты жоюу боюнча күрөш маданият үчүн жалпы элдик кыймылдын мүнөзүнө айланган. Миндеген маданияттын аскерлери сабатсыздыкты жоюунун мектебинин иштерине активдүү киришишти. Кыргызстан Россиянын курамына кирген соң билим берүү тармагында да бурулуш башталган. Бул жакшы натыйжаларды берди. 1930-жылдын аягында Кыргызстанда 100 миндей киши өздөрүнүн сабатсыздыгын жоюшкан. 1927-1928-оку жылында Кыргызстанда 543 мектеп болгон. Мектептер Кыргызстандын эң эле алыскы булуң-бурчтарында, барууга кыйын болгон тоолуу аймактарда жана кыштактарда ачылып жатты. Бардык окуучулардын жарымынан көбүн кыргыздын балдары түзүшкөн. 1924-жылы 7-ноябрда кыргыз элинин маданиятынын тарыхында ири окуя болду. Бул күнү “Эркин-Тоо” деген кыргыз газетасынын биринчи саны жарыкка чыкты. Кыргыз эли өзүнүн жазуусуна ээ болду [2, 162-163-бб.].

1926-жылы Кыргызстандын мамлекеттик басмасы уюшулду. Ал баарыдан мурда кыргыз тилинде окуу китептерин басып чыгара баштады. Эл агартуу ишин өнүктүрүү үчүн окуу китептерин басып чыгаруу биринчи кезектеги милдет болуп саналган. 1927-1930-жылдарда кыргыз жазуусу араб алфавитинен латын алфавитинен көчүрүлдү. Өздөштүрүүгө жана жазууга бир кыйла жеңилерээк болгон латын алфа-

вити сабаттуулукка үйрөтүүнү жеңилдетти, басма ишин жөнөкөйлөштүрүлдү. Аялдардын билимин өнүктүрүүдө учураган кыйынчылыктар Кыргызстанда бөтөнчө зор болчу. Аялдарды агартууга жол бербес үчүн байлар, манаптар, молдолор активист аялдарды өлтүрүүдөн да баш тартышкан эмес. Бирок душмандар жергиликтүү улуттардын аялдарынын билимге жана жарыкка карата болгон жалындуу умтулууларын баса алышкан жок. Аялдар үчүн сабатсыздыкты жоюунун мектептери, аялдардын клубдары, курсттар, профессионалдык-техникалык мектептер жана башкалар ачылган. Көп аялдар Кыргызстандан тышкары башка жерлерге окууга жиберилген. Бара-бара кыргыз жана өзбек аялдары коомдук турмушка, социализмдин курулушуна тартылып, аларды эркиндикке чыгаруу иши ийгиликтүү алга жыла баштады. 1925-жылы Пишпекте жана Караколдо айылчарба техникумдары, андан мурда Кызыл-Кыяда фабрикалык-заводдук окуу жайы (ФЗУ) ачылып, ал кийин тоо техникумуна айланган. 1925-жылы Пишпекте (Фрунзе) салтанаттуу түрдө Кыргыз агартуу институту (Импрос) Кыргызстандагы педагогикалык билим берүүнүн алгачкы окуу жайы ачылган. 1928-жылы республикалык педагогикалык техникумга айланган бул институттан кыргыз интеллигенциясынын жогорку муунунун көрүнүктүү көп өкүлдөрү билим алышкан. 1928-жылы Жалал-Абад шаарында педагогикалык окуу жайы уюштурулган. 1927-1928-окуу жылында Фрунзе шаарында педагогикалык жумушчу факультет ачылган. Ал кийин 1932-жылы уюштурулган педагогикалык институттун базасы болуп калган. 1928-1929-жылдары Кыргызстанда 16 атайын орто окуу жайлары иштеген, аларда минден ашуун кишилер билим алышкан. Ошол кездерде эле Москванын, Ленинграддын, Ташкенттин жана башка шаарлардын окуу жайларында Кыргызстандан 700дөн ашуун окуучу балдар билим алышкан. Мына ошентип 1921-1928-жылдары республикада элге билим берүүнүн өнүгүшүндө өз учуруна жараша зор ийгиликтер болгон. Окууга кыргыз жаштары чарбачылыктын жаңы түрлөрү менен бирге орус тили, эсеп, тарых, физика, ботаника, зоология ж.б. сабактардын негиздери үйрөтүлгөн. Социализм кыргыз элин жыргалчылыкка жеткирип, аны билимдин жана маданияттын кеңири жолуна алык чыкты. Кыргызстанда мектептер саны жагынан өсүп, аларда билим берүүнүн сапаты жакшыра баштаган. Кыргыздар балдарын башка мусулман дининдеги элдер сыяктуу диний мектептерде, медреселерде окуткан. XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башы Кыргызстан үчүн илимий жаңы ачылыштардын доору болгон. Россия империясы менен Улуу Британиянын Кыргызстан үчүн атаандашуусунун натыйжасында орус өкмөтү бул аймакты изилдөө үчүн каражатты көбүрөөк бөлгөн. Натыйжада Россиялык бир катар илимий мекемелер өздөрүнүн окумуштууларын – этнографтарды, тарыхчыларды, географтарды, тоо ин-

женерлерин ж.б. адистерди атайын аскердик экспедициялар менен жөнөтүп турган. Бул экспедициялар биринчи кезекте аскердик чалгын иштерин жүзөгө ашырышкан. Алардын катарындагы окумуштуулар өздөрү изилдеген тармактары боюнча маалыматтарды топтошуп, илим изилдөө иштерин жүргүзүшкөн. Борбордук Азияны изилдөөдө илимге көөнөргүс салымын кошкондордун бири Шокан (Чокан) Чынгызович Валиханов болгон. Анын илимий маалыматтары Кыргызстандын географиясын, фольклорун, кыргыз элинин тарыхын, эпосторун, изилдөөдө чоң мааниге ээ. Кыргызстандын Россияга каратылышынын натыйжасында мурунтан эле ал жакта жашаган мусулман, түрк элдери менен кыргыздардын байланышы күчөгөн. Октябрь революциясынан кийин пайда болуп өнүккөн советтик-кыргыз тарых илими өз тарыхында татаал жолду басып өттү. Революцияга чейин көчмөн жана жарым көчмөн турмушта жашаган кыргыздарда тарыхый билимдин бир канча формалары жаралып, күнүмдүк тарыхый турмуштан такталып, аныкталып алынган тажрыйбалар, тарыхый билим элдин эс тутумунда сакталып, көчмөнчүлүктүн шартында “талаа тарых намаасы” өнүгүп келгени белгилүү. Россия мамлекетинин курамында социализмди куруунун жолуна түшкөн Кыргызстандагы тарых илими советтик тарыхнааманын алдында өнүгүүгө туура келди. 1920-1930-жылдары тарых илимин өзгөчө ошол эле убакта кайталангыс көрүнүшү жана советтик тарых илиминдеги марксистик-лениндик тарыхнааманын жаралуу жана өнүгүү этабы катары кароого болот. 1920-1930-жылдары Кыргызстандын тарыхында олуттуу кечиктирилгис иш-чаралардын бири “маданий революциянын” алкагында Жогорку окуу жайларды ачуу, келечекте илимий кадрларды даярдоо, илимий иштерди жүргүзүү маселеси турган. Революцияга чейинки доорго жиргиликтүү профессионал кадрларыбыз жок экендигине карабастан кыргыз элинин тарыхын чагылдырып, 1913-жылы Уфадан басылып чыккан О.Сыдыковдун “Муктасар тарых-и-Кыргызия” жана 1914-жылы жарык көргөн “Тарых-и- кыргыз шадмания” аттуу эмгектери бар эле. Ошол эле учурда 1895-1934-жылдары жазылган Б.Солтоноевтин “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу эмгектери гана бар эле. Акыркы эмгек кыргыз элинин эң байыркы мезгилинен тарта 1916-жылга чейинки окуяларды сүрөттөгөн эмгек. Совет бийлиги орногондон кийин илимдин өнүгүшү, тарыхый изилдөөлөрдүн башталышына бир катар шарттар жаралды. Алсак, большевиктер партиясынын демилгеси менен 1920-жылы Орто Азияда алгачкы окуу жайы болгон САКУ (Среднеазиатский коммунистический университет) түзүлгөн. Түркстанда анын ичинде Кыргызстанда илимий иштерди координация кылуучу алгачкы мекеме Мамлекеттик окумуштуулар кеңеши болгон, кийин андан Академиялык борбор бөлүнүп чыккан. Аталган борбор 1926-жылдан тарта Кыргыз АССРинин алдындагы Нар-

компростун алдында иштей баштаган. Академиялык борбордун тапшырмасы менен алгачкы жолу В.В.Бартольд “Киргизы” (Фрунзе 1927) аттуу китебин басып чыккан. 1920-1930-жылдары Кыргызстанда тарыхнаамалык эмгектер жаралган эмес, бирок актуалдуу темаларга арналган макалалар, эмгектер жаралып тарых илими өзүнүн жаралуу этабын баштаган мезгил болгон. Бул мезгилде Кыргызстандагы тарых илими негизинен үч: тарыхый, этнографиялык, археологиялык багытта изилдөө иштерин жүргүзүлө баштаган. Тарыхый багыттагы изилдөөлөр 1916-жылдагы көтөрүлүш, Совет бийлигинин Кыргызстанда орношу, социалдык-экономикалык тармактагы кайра өзгөрүүлөр ж.б. илимий проблемаларга арналып жазыла баштаган. Өзгөчө социалисттик кайра курууларга карата П.Погрельский, В.Батраков, П.Г. Галузо, П.Кушнер ж.б. авторлордун эмгектери жаралган [4]. Алсак, П.Погрельский, В.Батраков, П.П.Кушнер кыргыз айылдарын изилдеп келип, кыргыздардын коомдук түзүлүшү феодалдык уруулук түзүлүштө болгон дешке, П.Кушнер кыргыз коомунун социалдык түзүлүшүнүн маңызы манапчылык менен тыгыз байланышта болуп, “эрте феодалдык фазада” болгон деген пикирди белгилеген [5,6,7].

XX кылымдын орто ченинен тарта этнографиялык изилдөөлөр С.Абрамзондун ишмердүүлүгү менен байланышкан. Биринчилерден болуп, кыргыздардын коомдук турмушунун иерархиялык түзүлүшү татаал процесс экендигин белгилеп, манапчылыктын келип чыгышы маселесине токтолуп өткөн. Ал эми Т.Р. Рыскулов болсо, “Киргизстан” деген эмгеги социалдык-экономикалык түзүлүшкө, улуттук-боштондук кыймылга арналып “кыргыз коому таза патриархалдык-уруулук түзүлүштө” болгон деген пикирге келген [8]. Каралып жаткан мезгилдеги тарых илимине байланышкан маселелердин бири илимий мекемелердин ачылышы жана кадрларды даярдоо маселеси эле. Аталган мезгил ичинде өлкөдө саясий-экономикалык, маселелер колго алынып, социалисттик жаңы маданияттын, эл агартуу жана билим берүүнүн жаңы этабы башталган. Саясий-социалдык кайра өзгөртүүлөрдөн улам илимий изилдөө иштерин өнүктүрүү, кадрларды даярдоо, жергиликтүү калк ичинен адистиктерди даярдоо актуалдуу маселелердин бирине айланган. Өзгөчө Кыргыз АССРинин түзүлүшү менен Кыргызстандын жана кыргыз элинин тарыхын изилдөө жергиликтүү адистерди даярдоо негизги маселелердин бири болуп саналган. Каралып жаткан мезгилдеги тарыхчы адистерди даярдоо маселесине карата советтик тарыхнаамада бир катар изилдөөлөр жаралган. Алардын катарына С.Табышалиев, В.М. Петровец, А.С. Сраждинов, И.М. Скляр жана Т.Н. Омүрбеков сыяктуу окумуштуулардын эмгектерин кошууга болот. Тарыхчы адистерди даярдоо максатында бир катар иш-чаралар көрүлө баштаган.

Адабияттар:

1. Навинкин В.П. Тузенцы раньше и теперь. Этнографические очерки о тюрке монгольские населения Туркестанского края. - М.: URSS, 2012.
2. Саманчин Т. XIX жана XX кылымдын башындагы кыргыз адабиятынын тарыхынан. - Ф., 1948.
3. Кыргызстандын тарыхы. - Фрунзе, 1965.
4. Осмонов О.Ж. Кыргызстандын тарыхы. Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). - Бишкек, 2014.
5. Погорельский П. Экономика кочевого аула Киргизстана. - М., 1930.
6. Кушнер П. Горная Киргизия. (Социологическая разведка) - М., 1929.
7. Галузо П.Г. Туркестан колония: Очерк истории колониальной политики русского царизма в Средней Азии. - Ташкент, 1935.
8. Кушнер П. Горная Киргизия (Социологическая разведка) - М., 1935.

Рецензент: к.и.н. Мырзабаева Н.С.
